

# **О. М. Апанович: життєдіяльність, наукове кредо**

Савченко С. В. методист,  
Інститут післядипломної  
пед. освіти Київського мі-  
ськпедуніверситету  
ім. Б. Д. Грінченка

Висвітлюються розширені та уточнені дані, маловідомі факти біографії видатного вченого, дослідниці історії українського козацтва, лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, лауреата наукової нагороди Фундації Омеляна та Тетяни Антоновичів, члена Спілки письменників України – Олени Михайлівни Апанович.

The article presents the extended information and precise data, little-known facts of the biography of the distinguished scientist, researcher of history of Ukrainian Cossacks, laureate of the Taras Shevchenko Ukrainian State Prize, laureate of the scientific reward of Omelian and Tetyana Antonovych Foundation, a member of the Writers' Union of Ukraine - Olena Mykhajlivna Apanovych.

Ніде, ні в одній країні,  
можливо, як нашій, охорона  
талановитих людей і їх спадку не є  
такою нагальною.

В.І.Вернадський

Кожна суспільно-політична епоха народжує видатних діячів: філософів, економістів, політиків, діячів культури, педагогів, істориків, творчими здобутками яких користується людство протягом століть.

Серед плеяди дослідників історії українського козацтва, зоріє ім'я **Олени Михайлівни Апанович** – лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, лауреата наукової нагороди Фундації Омеляна та Тетяни Антоновичів, члена Спілки письменників України. Важко навіть перелічити всі галузі історичної науки, які були дослідженні в працях цього видатного автора. Діапазон наукової творчості Олени Михайлівни надзвичайно широкий: медієвістика та історія українського козацтва, історіографія і джерелознавство, археографія і маргіналістика, козацьке літописання, історіософія. Окрім численних наукових досліджень, невід'ємною частиною творчості О. М. Апанович є величезна популяризаторська діяльність.

Актуальність даної статті зумовлена необхідністю дослідження багатогранного творчого доробку видатного діяча української культури і науки, яка своєю самовідданою працею сприяла збереженню самобутності українського народу, доводила його непересічність в контексті світової історії та культури. Зрозуміло, що найбільш повне репрезентативне дослідження феноменів минулого можливе лише у аспекті розвитку національних та освітніх процесів. Вивчення ж і аналіз персоналії як предмета дослідження має важливе значення, оскільки особистість часто є основою наукової презентації епохи та висвітленням особливостей національно-просвітницьких процесів певного періоду. Отже, здійснюється спроба об'єктивно відтворити портрет особистості Олени Апанович та значущість її спадку для історичної науки, яка подається в контексті історичних спектрів феномену її біографії.

В особовій справі № 857(опис № 1-Л) співробітників Інституту історії України Академії наук України, в автобіографії Олени Апанович повідомляється, що вона народилася 9 вересня 1919 р. в місті Мелекес Ульяновської області (Симбірської губернії, тепер місто Димитровград Самарської області, Росія) у родині залізничника Михайла Йосиповича Апановича, білоруса, вихідця із селян. Мати – Каміла Йосипівна Бортновська, походила з шляхетного польського роду.

Майже кожні три роки, родина переїздила на нове місце, бо батька переводили на інші залізничні дільниці. Згідно з сімейною легендою, дівчинка народилась у вагоні потягу, під час одного з таких переїздів [1]. За спогадами Олени Михайлівни, крім неї, у великій родині Апановичів ще було п'ятеро дітей: Михайло, Ромуальд, Гертруда - старші Олени, а Людмила і Володимир – молодші. Однак, за винятком ранніх дитячих років, коли родина перебувала в Білгороді, та чотирьох років у місті Харбіні (1930 – 1933 рр.) в Північній Маньчжурії, куди Михайла Апановича відрядили старшим ревізором Китайської Східної залізниці, дитинство Олени Михайлівни проходить в Україні – у містах Суми та Харків, цей факт її біографії висвітлюється також у статті Дмитрієнко М. Ф., присвяченій О. М. Апанович [2].

Коли Апановичі повернулися до Харкова, батько у 1933 р. залишає родину. У 1935 р. помирає мати [3]. Старший брат Михайло, по суті, взяв на себе обов'язки батька. Він та середній брат залишають навчання та влаштовуються працювати, щоб родину не позбавили квартири, бо мешкали у відомчому будинку для залізничників Харкова. Як згадувала пізніше у своїх спогадах Олена Михайлівна, він знаходився по вулиці Тринклера, навпроти Сумського базару [4].

У 1936 р. Олена Апанович закінчує в Харкові середню школу №82. В атестаті всі предмети оцінені на “відмінно”, а у

шкільній характеристиці зафіковано: “За здібностями - видатна, особливо в математиці.” Але вступає дівчина до Всесоюзного комуністичного інституту журналістики при ЦК ВКП(б) в Москві. Та навчання в цьому інституті виявилося нетривалим. Сталінські репресії зламали долі багатьом прекрасним педагогам та талановитим студентам, визнавши їх ворогами існуючого ладу. Був заарештований і ректор інституту. Студентів, колишніх десятикласників, розподілили по інститутах міст, де вони закінчували середню освіту. Так Олена стала студенткою філологічного факультету Харківського педагогічного інституту, який близкуче закінчила за спеціальністю “російська мова та література”. Згідно з рішенням екзаменаційної комісії від 28 червня 1941 р., їй присвоєно кваліфікацію викладача і звання “вчителя середньої школи” (Диплом №291434, виданий 20 вересня 1941 року, реєстраційний №1573) [5]. Отримувала диплом у червоній обкладинці, коли вже гітлерівські літаки кружляли в небі над Харковом. Всі збиралися в невідому евакуацію.

Перебуваючи в евакуації, Олена Апанович потрапляє спочатку до Південного Казахстану, на станцію Манкент. Пізніше знайшлися родичі, і Олена, дві сестри та племінниця переїжджають до Башкирії, у місто Уфу, де перебували 1942–1944 рр. Між іншим, туди була евакуйована і Академія Наук України. Саме там О. Апанович вперше побачила Максима Рильського,

Ванду Василевську. Працює О. Апанович спочатку інструктором відділу санпросвіти Башкирського наркомздраву, згодом - кореспондентом та інструктором вузлового радіомовлення Башкирського радіокомітету.

На початку 1944 р. жінка, яка працювала секретарем райкому комсомолу, допомагає повернутися сестрам Апанович з евакуації знову до Харкова, але там на них не чекали. Помешкання виявилось зруйнованим. І в травні 1944 р. О. Апанович потрапляє до Києва.

У серпні 1944 р., завдяки звичайній випадковості, про яку згадує сама Олена Михайлівна у інтер'ю з Овсієнко В., вона влаштувалася на роботу науковим працівником до Центрального історичного архіву України (її приятелька Міля була дружиною Дядиченка В. А., який згодом став заввідділом Центрального державного історичного архіву УРСР, а Кость Гуслистий призначається директором та стає сусідом Дядиченків). Через чотири місяці її перевели на посаду старшого наукового співробітника, а у червні 1946 р. вона стає начальником відділу давніх актів [6]. В 1946 р. прізвище О. Апанович, як науковця, вперше з'являється у зв'язку з виходом у світ в Києві, у видавництві АН УРСР збірки документів "Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 років (1639 – 1648)", у підготовці праці брала

участь у співавторстві з Н. С. Сидоренко, О. М. Крамаренко, Г. Ф. Осиповою [7].

З 1945–1948 рр. О. Апанович навчається в аспірантурі при Центральному державному історичному архіві УРСР за спеціальністю “історія України”. Тут, власне, і розпочалася її наукова діяльність. Як зазначає у своїй статті професор Тарнашинська Л., особливо прихильно, з вдячністю згадувала О. Апанович завжди про свого найпершого вчителя та наставника Костя Григоровича Гуслистого, історичну школу якого вона репрезентувала і завдяки якому, за її власним зізнанням, увійшла в невідомий світ українського козацтва . Після закінчення аспірантури, О. Апанович набуває фах історика – архівіста. Для науковців цікавим також залишається факт, що, починаючи свою наукову біографію, Олена Михайлівна захопилася вивченням військової достеменності козацтва. З часом ця тема змінювалася, розглядалася під іншим кутом зору, проте Запорізьке Військо, його бойова величність, державницька функція козацьких збройних сил залишалися головними темами дослідниці [8].

Саме дана – найголовніша тема її наукового пошуку спричинила не лише появу кандидатської дисертації, а й публікацій кількох документів та монографій, низки спеціальних статей і серії розмайтих науково-популярних розвідок, лекцій, реце-

нзій, радіо – та телепередач, сценаріїв, кінофільмів, музеїних експозицій тощо. Та все це буде дещо пізніше...

Дисертація на тему “Запорізьке Військо, його устрій і боїві дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.” була захищена О. Апанович 14 січня 1950 р. Наукові кадри з України тоді атестувалися Вищою Атестаційною Комісією Міністерства Вищої освіти СРСР, однак підписували диплом кандидата наук голова і вчений секретар ради в інституті, де здійснювався захист. Диплом, що засвідчував присудження О. М. Апанович вченого ступеня кандидата історичних наук за № 05746 16 вересня, м. Москва (спеціальність архівіст-історик України), вручили Олені Михайлівні у вересні 1950 р. в Інституті історії АН України, де вона захистила свою кандидатську дисертацію, перейшовши на посаду молодшого наукового співробітника [9].

1950 - 1972 рр. віддзеркалюють творче піднесення та наполегливу працю. Адже науковий доробок був вже чималий, про що свідчить перелік наукових праць дослідниці в її особовій справі: написано і видано 28 наукових статей, зокрема до фундаментального видання “Українська радянська енциклопедія”(УРЕ). Всього О. М. Апанович в 1950 - 1960 рр. було видано 25 наукових праць [10].

На початку 60 – х років з’явилася і її перша фундаментальна монографія, присвячена історії українського козацтва, обсяг якої становив 17 друкованих аркушів: “Запорізька Січ у боротьбі проти турецько – татарської агресії. 50 – 70 роки XVII століття” (К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.), на яку було написано грунтовну рецензію (Стецюк К. І. Рецензія // Укр.істор.журн. – 1962. - №1. – С.137 – 138. ). З’являється друга монографія “Збройні сили України першої половини XVIII століття” (К.: Наук. думка, 1969. – 224 с.), що викликала буквально шквал публікацій з приводу її виходу і стала справжньою подією в історичній науці. Наукова критика сприйняла появу праці однозначно позитивно (Алекбері М. А., Пронштейн А. П., Верещак О., Дзира Я., Киценко М., Компан О., Крилатий Ю., Шульга І. Г. та ін.) [11]. Але в житті науковця відбуваються крути повороти. Згодом і книжка, і її автор зазнали репресій, бо наукові розвідки суперечили загально прийнятым уявленням про Україну як частину імперії. Крамольною була і сама спроба показати, як Російська імперія, нищила козацтво. Отже, поява праць, в яких досліджувалися козацькі часи, була вже сама по собі поривом до подвигу, а ім’я Олени Апанович стало одним із почесних на зоресвіті українського соціуму.

За 13 років (1959 - 1972 рр.) нею було написано й опубліковано 76 статей в “Українській радянській енциклопедії”, “Ра-

дянській енциклопедії історії України” та “Советской исторической энциклопедии”. Більшість із статей присвячені історичним діячам українського козацтва, його структурним формуванням та органам влади, фортецям і укріпленим лініям в Україні, а також різним татарським і ногайським ордам, ханствам та іншим супротивникам козацтва.

Майже одночасно з'являються публікації О. Апанович у періодичних виданнях. Праці Олени Михайлівни вирізняла інтелектуальна дерзновенність. Вона добре знала архівний матеріал. Її статті й брошури, написані на невичерпних, ґрунтовних джерелах нашої духовності, відтворювали яскраві сторінки національної минувшини XVI-XVIII ст.

Працюючи в Інституті історії, О. Апанович упродовж 22 років поєднувала велику наукову працю з активною громадсько-освітньою діяльністю. Вона була одним з фундаторів Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури, членом його Правління, брала участь у розробці концепції збереження національної спадщини. Очолювала організаційний комітет по створенню Волинської організації товариства. У Київській організації товариства Олена Михайлівна, будучи членом її Президії та Правління, багато років обиралася головою історичної секції. Вона бере найактивнішу участь у реалізації постанови Ради Міністрів УРСР (8 вересня 1965 р.) про

увічнення пам'ятних місць запорізького козацтва, про оголошення Хортиці державним заповідником і створення там історико-меморіального комплексу. Саме тоді створюється унікальна картотека дослідниці, що містила список пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, який вона передала Міністерству культури, а також опублікувала його в 1967—1968 рр. у кількох номерах журналу “Україна” (1967 — №№ 5, 16, 28, 42; 1968 — №№ 9, 39, 51) [12].

Та в умовах зростаючого жорсткого адміністрування, монопольного панування ідеологічного догматизму дослідження історії України доби середньовіччя та історії Запорізької Січі аж ніяк не вписувалось у плани тодішніх радянських наукових світобачень. Тому наказ про звільнення О. М. Апанович з роботи було підготовлено, як відзначає Дмитрієнко М. Ф., за всіма правилами бюрократичного “мистецтва”. В особовій справі Олени Апанович № 857 (опис № 1-Л), що зберігається в Інституті історії України НАНУ, є витяг з протоколу № 18 засідання місцевому інституту (від 12 вересня 1972 р.) і наказ № 152 по інституту (того ж числа), тексти яких майже співпадають: у відповідності до постанови Бюро Президії АН України від 31 липня 1972 р. № 294 “Про дальнє вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН України”. Пункт 3 (про скоро-

чення бюджетного фонду заробітної плати на 4%) викладений у редакції — скоротити за штатним розписом старших наукових співробітників відділу історії феодалізму Апанович Олену Михайлівну, Компан Олену Станіславівну та молодшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства Дзиру Ярослава Івановича з 13 вересня 1972 року [13]. Далі Дмитрієнко М. Ф. зазначає: ось який “подарунок на день народження” приготували згори для Олени Михайлівни за багаторічну наукову працю, адже між наказом і датою народження було тільки 3 дні! Це — останній документ в даній особовій справі О. М. Апанович та закінчення такого непростого етапу її життя, але далеко не остання сторінка в її науковій біографії.

Зрозуміло, що означало для жінки-науковця втратити улюблену роботу за фахом у ті часи, та ще й потрапити під скорочення у передпенсійний вік, маючи на руках ще неповнолітнього сина, адже Олені Михайлівні виповнилося тоді п'ятдесят три роки, — ситуація, яка не потребує пояснень. Та О. Апанович була незламною жінкою, науковцем від Бога. Можливо не дарма, за згадкою самої Олени Михайлівни, у складні моменти свого життя вона завше зверталася до улюбленого афоризму: “Какое море мелких неудач, какая бы беда не угнетала – руками стисни горло и не плачь, засядь за стол и все начни с начала” [14].

Після звільнення вісім місяців Олена Михайлівна була без роботи. Нарешті їй вдалося влаштуватися старшим науковим співробітником у відділ рукописів ЦНБ АН України. Тут вона й працювала до 1986 р. включно, обробляючи архівні фонди і описуючи рукописні фоліанти.

Знання та досвід наукової роботи були застосовані нею в колективній монографії з історії Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР, де дослідниця написала два розділи про заснування Всеноародної бібліотеки України та про її фонди та каталоги (История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР// С. К. Гутянский, Е. М. Апанович, Е. М. Кравец и др. – К.: Наук.думка, 1979. – 227 с.) [15].

Її зусиллями здійснений опис нефондованих архівних документів та матеріалів, серед яких особисті архівні матеріали видатних українських вчених та громадських діячів – мистецтвознавця О.П.Новицького, істориків А. І. Степовича та М. І. Лілєєва, математиків Г. Ф. Вороного та М. В. Остроградського, митрополита київського Платона, матеріали родинних архівів Болсуновських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радзівілів, Шодуарів та інших, окремі церковні та монастирські документи київської митрополії XIX ст. [16].

Під час роботи по написанню історії про заснування ЦНБ у 1979 році, розбираючи розсипи архівних матеріалів О. Апано-

вич знаходить щоденник В. Вернадського та деякі наукові праці, про що сама докладно розповідає у інтерв'ю з Овсієнко В. [17]. Саме тому останні роки праці у відділі рукописів О. Апанович були пов'язані з ім'ям В. Вернадського – академіка, свого часу президента Всеукраїнської Академії наук. Всебічне дослідження цієї унікальної особистості стає лейтмотивом її творчості впродовж 1984 – 1989 рр.

Вона підкреслює особливу роль академіка В. Вернадського у створенні першої наукової бібліотеки в Україні — Національної бібліотеки при ВУАН у Києві. Наведені документи стали важливою мотивацією, матеріалом, що ліг в основу клопотання колективу бібліотеки про присвоєння ЦНБ АН України імені В. І. Вернадського, яке вона стала носити з 1988 р. (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України).

Олені Михайлівні належать публікації наукових праць вченого, серед яких невідомі раніше матеріали щоденника 1917 – 1919 рр. і стаття “Роль живої речовини у створенні ґрунтів”. Вона і досі залишається фактично єдиною, хто довів його українську ментальність. Глибоке знання наукової спадщини В. І. Вернадського дозволило Олені Михайлівні увійти до складу Комісії Академії наук України з розробки наукової спадщини В. І. Вернадського. З 1987 по 1990 рр. О. Апанович - заступник вче-

ного секретаря цієї Комісії. Популяризація творчості В.Вернадського принесла дослідниці визнання і відзначення срібною медаллю ВДНГ у Києві та Москві у 1988 р. за участь у підготовці експозиції. Деякі поодинокі праці про Вернадського ще будуть з'являтися в 1990 – 1999 рр.

Дмитрієнко М.Ф. у статті, присвяченій О. М. Апанович, зазначає, що 1990 р. для Олени Михайлівни став початком періоду, надзвичайно щедрого на творчі набутки [18]. У видавництві “Дніпро” в 1991 р. виходить 115-тисячним тиражем її книжка “Розповіді про запорізьких козаків” (18,5 друк, арк.), яка миттєво розійшлась, знайшовши вдячного читача (Розповіді про запорізьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.). Того ж року О. М. Апанович — талановиту письменницю, твори якої з історичної тематики ніколи не затримуються на полицях книгарень, одностайно прийняла до своїх лав Спілка письменників України. Олена Михайлівна підготувала до третього видання раніше заборонену книжку М. Киценка “Хортиця в героїці і легендах” (Дніпропетровськ, 1991). В ній є нарис-есе у вигляді післямови — “Син козацького степу”, який О. М. Апанович присвятила його нетлінній пам'яті.

Плідними виявилися 1992 та 1993 рр. – 26 виданих праць.

У 1993 р. побачила світ книжка “Гетьмані України і кошові отамани Запорозької Січі” (К.: Либідь, 1993. – 287 с. (17 д.

а.)). Вона мала сім схвальних рецензій, зокрема Брайчевського М., Кириченка С., Мицика Ю., Хорунжого Ю. та ін., які відіграли для Олени Апанович свою роль у присвоєнні їй звання лауреата Державної премії імені Т. Г. Шевченка.

Навесні 1994 р. вийшла ще одна її книжка — “Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи та реальність” (К.: Варта, 1994. — 95 с.). На презентації праці у Спілці письменників України 3-го травня 1994 р., як згадує Дмитрієнко М. Ф., зібралися вчені, письменники, колеги, шанувальники подвижницької праці Олени Михайлівни. Усі вони одностайно відзначили чітку аргументацію, вивреність історичних реалій, широку джерельну базу, а відтак — оригінальний внесок дослідниці у розкриття історичної правди, дохідливість викладу матеріалу, розрахованого на широке коло читачів.

У незалежній Україні вільна від цензури преса вимагала саме таких відвертих та історично мотивованих публікацій. Отже, крім книжок, систематично і у великій кількості публікуються її наукові та науково-популярні статті в газетах і в журналах, численні інтерв'ю, переважно з козацької проблематики.

Така великомасштабна діяльність, як зауважує Дмитрієнко М. Ф., Олени Михайлівни Апанович у 90-ті р. стає зрозумілою з її виступу в Музеї Т. Г. Шевченка при відзначенні 180-річчя від дня народження Великого Кобзаря і вшанування нових

лауреатів Шевченківської премії. “Коли Україна здобула незалежність, — заявила в 1994 р. Олена Михайлівна, — я запитала себе, що я зможу зробити при моїх можливостях, силі й віку для розбудови Української самостійної держави? Вирішила: як історик і філолог мушу взяти участь у відродженні вкраденої у нашого народу історичної національної пам'яті. Треба правдиво досліджувати історію України і писати книги і статті, які б доходили до свідомості й серця найширших кіл громадськості нашої країни. Отож, Шевченківська премія для мене — це, передусім, визнання плідності моєї праці, і я безмежно щаслива тим. А те, що премія осяяна святым Шевченковим ім'ям, підносить мій розум, інтелект і душу у сферу найвищої духовності”. Захоплена впровадженням правди в історичну науку, Апанович пошкодувала дорогоцінного часу на захист докторської дисертації, та в свідомості громадськості вона давно була академіком [19]. У травні 1995 р. Олена Михайлівна стала лауреатом наукової нагороди Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США).

З 1995 р. протягом п'яти останніх років Олена Михайлівна, незважаючи на перенесену тяжку хворобу, продовжує плідно працювати, багато друкується. В своїх публікаціях головну увагу приділяє, безперечно, історії українського козацтва. Широкий спектр публікацій з козацької тематики в другій половині 90-х р. пояснюється передусім тим, що авторка більше п'яти ро-

ків працювала над створенням “Козацької енциклопедії для юнацтва (книга статей про історичне буття українського козацтва)».

Завершальним науковим досягненням О. М. Апанович можна вважати її працю: “За плугом Господь іде. Агрокультура українського козацтва і селянства в контексті ідей Сергія Подолинського і Володимира Вернадського” (Севастополь, 1999).

21 лютого 2000 року перестало битися серце цієї невгамованої та багатою талантом жінки. Панахіда відбулася у Благовіщенському храмі УПЦ Київського патріархату при Національному університеті “Києво-Могилянська Академія”, похована вона на Байковому кладовищі у Києві. Як писала у газеті “День” Людмила Тарнашинська у статті “Козацька берегиня”: “Олена Михайлівна якось по-особливому шляхетно пішла від нас у Вічність, оберігаючи друзів своїх від негативних емоцій та зайвих переживань. Наче розчинилася в мороці невблаганного часу...” [20].

Залишивши для нас у спадок значний та багатогранний творчий доробок – монографії, книжки, наукові та науково – популярні статті, численні публікації в періодичній пресі, інтерв’ю переважно з козацької тематики. Грунтовні праці, які мають не лише загально історичну, але й просвітницьку та культурну цінність, оскільки віддзеркалюють актуальні проблеми розвитку

українського козацтва, культурного, політичного і духовного розвитку українського народу.

---

Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович // Матеріали 10-х липневих академічних читань. Вип. 1. – К.: Центр духової культури. 2002. – С. 8.

- 1) Дмитрієнко М.Ф. 80 – річчя від дня народження О.М.Апанович.// Український історичний журнал. – 1995. - №5. – С.71.
- 2) Архів Інституту історії України Академії наук України. Нauковий фонд № 1. Особова справа №857 (опис №1-Л). – С.82.
- 3) Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович. – С.49.
- 4) Там само. – С. 50.
- 5) Там само. – С. 32.
- 6) Олена Михайлівна Апанович: Біобібліогр. покажч.: (До 80-річчя від дня народж. і 55-річчя наук. діяльності). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – С. 31.
- 7) Тарнашинська Л. 55 літ “під знаком Кліо”// Дзеркало тижня. – 2004.- №35.

- 8) Архів Інституту історії України Академії наук України. Нauковий фонд № 1. Особова справа №857 (опис №1-Л). – С.79.
- 9) Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович. – С. 31 – 44.
- 10) Там само. – С. 41 – 42.
- 11) Там само. – С. 40 – 41.
- 12) Василенко В.О. Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ: МП “Промінь”, 1995. – С. 174 – 176.
- 13) Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович. – С. 51.
- 14) Олена Михайлівна Апанович: Біобібліогр. покажч.: (До 80-річчя від дня народж. і 55-річчя наук. діяльності). – К.: Видво імені Олени Теліги, 1999. – С. 46.
- 15) Там само. – С. 14.
- 16) Овсієнко В. Свідчить Олена Апанович. – С. 53.
- 17) Дмитрієнко М.Ф. 80 – річчя від дня народження О.М.Апанович.// Український історичний журнал. – 1995. - №5. – С.80.
- 18) Там само. – С. 82.
- 19) Тарнашинська Л. Козацька берегиня // День. - 2000. - №33 (четвер 24, лютого).